

Müüt 1: *Õigeusu levik Eestis ja Peeter I Läänemere-provintside vallutamine on omavahel otseses põhjuslikus seoses; eestlaste ja lätlaste massiline üleminek luterlusest õigeusku oli tingitud lootustest saada maad, vabaneda kohustustest, ümber asuda soojematesse piirkondadesse ning muudest kasuahnusest ajendatud huvidest.*

Õigeusk sai Eesti aladel alguse juba XI sajandil ning eksisteeris esialgu rahumeelselt kõrvuti katoliiklusega, kuni XIII sajandil katkestas ristsõdijate pealetung vägivaldselt õigeusu leviku. Tartus püsis õigeusklik kogukond kuni 1472. aastani, mil hukkusid märtrisurma läbi püha preestermärter Tartu Issidor koos 72 koguduseliikmega. Veidi enne neid sündmusi Tartust lahkunud preester Joann Šestnik (munkluses Joona) rajas hiljem kuulsa Pihkva-Petseri kloostrit. Selle iguumen Kornelius jätkas XVI sajandil, ajal, mil õigeusk näis olevat siinsetelt aladelt täielikult kadunud, usu levitamist mitte ainult kloostrit ümbruses elavate eestlaste seas, vaid jõudis oma jutlustega Narvani ning asutas kogudusi nii Vastseliinas (endise nimega Neuhausen) kui ka teistes paikades.

XVIII sajandi alguses vallutas Peeter I Läänemere-provintsid ning seejärel, Uusikaupunki rahulepinguga 10. septembril 1721. a, ostis need Rootsilt välja. 1710. aastal allkirjastatud Liivimaa ja Eestimaa baltisaksa rüütelkonna kapitulatsioonidokumentides käsitleti muuhulgas ka usuküsimusi. Vene tsaaririik garanteeris neil aladel luterluse säilimise, esitades omalt poolt tingimuseks õigeusu vaba leviku. Pärast seda oluks loogiline oodata riigi ja Kiriku poolt ulatuslikku ning sihipärast misjonitegevust.

Aga õigeusu taaselustumine, peamiselt Liivimaal, ei toimunud mitte XVIII sajandil, nagu oleks võinud eeldada, vaid alles XIX sajandi keskel, täpsemalt 1841. aastal. Seejuures ei alanud see protsess mitte keisri ega Pühima Sinodi algatusel, vaid pigem vastuolus Vene valitsuse tahtega, kes traditsiooniliselt toetus Liivi- ja Eestimaal baltisaksa aadli võimule, ning see aadel reageeris eesti ja läti talurahva õigeusku pöördumise püüdlustele erakordselt karmilt. Õigeusku astumine ja selles püsimine muutus aastakümneteks tõeliseks usutunnistamiseks. Mõisnikud (üksikute eranditega) ei eraldanud kirikute ehitamiseks maad ega lubanud kasutada ka talupoegade poolt renditud ruume. Paljudel kogudustel puudusid kirikuhooned ning inimesed pidid palvetama eramajades, kasarmutes, tallides, küünides ja muudes sarnastes kohtades (ulatuslik kirikute ehitamine algas alles 1870. aastatel). Mõisnike tagakiusamine, valitsuse ükskõiksus ja "mõistlike" rahvuskaslaste pilkamine viisid selleni, et paljud vastpöördunud hakkasid esitama avaldusi luterlusse tagasipöördumiseks.

Pole üllatav, et mitte kõik vastpöördunud kiusatustele vastu ei pidanud. Üllatav on hoopis teine asjaolu: aastatel 1865–1870 langes õigeusust ära vaid veerand pöördunutest, kolmveerand jäid ustavaks. Juba ainuüksi see fakt lükkab ümber müüdi, et eestlaste ja lätlaste õigeusku pöördumist ajendas eelmainitud omakasu ja kasuahnus.

Ja kui 1880. aastate hakul algas uus õigeusku pöördumise laine, seekord juba Eestimaa kubermangus, teadsid kõik juba väga hästi, et see ei too kaasa mingeid maiseid hüvesid, vaid garanteerib hoopis kannatusi. Tõsi küll, olukord hakkas tasapisi muutuma pärast Aleksander III troonile asumist 1883. aastal. Ta oli esimene keiser, kes käskis valitsusel "toetada vastpöördunuid ja mitte lasta neid solvata". Õnnetus seisnes vaid selles, et see toetus langes kokku niinimetatud "venestamisega". Ja kuigi eestlaste õigeusku pöördumine ning nende edasine kirikuellu kaasamine ei toonud tegelikult kaasa mingit venestamist; vaatamata sellele, et kirikupoliitikas võis näha – mis oli sinodaalperioodi kohta üsna üllatav – iseseisvat, oma aja suundumustest sõltumatut kurssi usulisel harimisel koos emakeelse jumalateenistusega, tekitas see riiklik poliitiline kurss, mis tabas valusalt kiirelt arenevat rahvustunnet, venevastaste meeleolude kasvu mitte ainult saksa aadli, vaid

ka lätlaste ja eestlaste seas. See ei saanud jätta kahjulikku mõju avaldamata ka rahva suhtumisele õigeusku. Nagu märgib ülempreester A. Bertaš, massiline "õigeusku üleminek 1890. aastatel lakkas". Seega lükkavad ajaloolised andmed ümber müüdi, mille kohaselt venestamine soodustas luterlusest õigeusku üleminekut.

Kuid müüdi olemus seisnebki selles, et see ei allu kriitilisele mõtestamisele ega võta omaks teavet, mis seab kahtluse alla selle tõepärasuse. Kui inimene eelistab müütilist mõtlemist teaduslikule ja filosoofilisele lähenemisele, pole see niivõrd intellektuaalse, kuivõrd moraalse valiku küsimus.